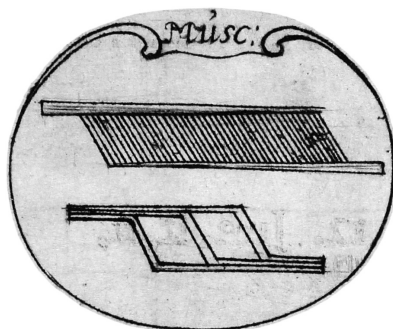

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 51
2012

With summaries

KØBENHAVN 2012
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 57.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 167.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:
Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Scandia 2000 Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-093-3

CHRISTIAN GOTTLÖB PROFT
OG DE UTILLADELIGE SKRIFTER
Bogforbud i årene efter trykkefrihedsperioden

AF

JESPER JAKOBSEN

Mellem 1773 og 1776 var den københavnske boghandler Christian Gottlob Proft (1736-1793) to gange i myndighedernes søgelys, fordi han havde distribueret skrifter, der af myndighederne blev betragtet som utilladelige. I 1773 forsynede han den omrejsende boghandler Hermann Ludolph Bardewyck med en række kompromitterende skrifter og tre år senere proklamerede han, at han agtede at lade oversætte Johan Wolfgang von Goethes roman *Die Leiden des jungen Werthers*.¹ Oversættelsen blev imidlertid standset af moralske hensyn, da det kom myndighederne for øre.

1770erne var en omtumlet periode for det dansk-norske dobbeltmonarki. Kort efter kroningen i 1766 stod det klart, at Christian 7. var ude af stand til at varetage sine nedarvede forpligtelser, og da Kongeloven ingen bestemmelser havde for, hvad man stillede op i en sådan situation, blev resultatet en usikker magtsituation i landet. I sommeren 1770 udnyttede lægen Johann Friedrich Struensee sin indflydelse på kongen til at gribe magten, og mindre end to år senere blev han selv kuppet og efterfølgende henrettet af en gruppe officerer, flankeret af enkedronning Juliane Marie og arveprins Frederik. Det nye styre hvilede ligesom Struensees på et spinkelt legitimitetsgrundlag og det blev først for alvor konsolideret i midten af 1770erne med Ove Høegh-Guldberg i spidsen som gehejmestatsminister.

De komplicerede politiske omstændigheder fik også indflydelse på det københavnske bogmarked. I 1770 havde Struensee suspenderet kravet om forcensur, men efter hans arrestation stod det snart klart, at det nye styre ønskede at skærpe kontrollen over bogmarkedet. Det udsprang dels af en mere konservativ linje, men også af behovet for at

¹ Efternavnet Bardewyck ses stavet forskelligt, blandt andet skrives det flere steder Bardewijck. I denne artikel er stavformen Bardewyck dog valgt, fordi den benyttes af Christian Gottlob Proft i en af artiklens centrale kilder.

undertrykke en række specifikke skrifter, der truede det nye styres legitimitet og som blandt andre Proft havde medvirket til at distribuere. Af samme grund overvejedes det i 1772-1773 at genindføre kravet om forensur af trykte skrifter, men efter udsendelsen af reskriptet 20. oktober 1773, som underlagde aviser og tidsskrifter skærpet kontrol, stod det klart, at forensuren forblev afskaffet.

Denne artikel er ikke et forsøg på en udtømmende beskrivelse af regeringens bestræbelser på at kontrollere bogmarkedet i 1770'erne, men med udgangspunkt i sagerne mod Proft er det muligt at anskueliggøre, hvordan skærpsen af kontrollen over bogmarkedet blev oplevet set fra én boghandlers perspektiv. Samtidig kaster den lille historie om boghandler Proft lys over hvordan kontrollen over bogmarkedet blev håndhævet i årene efter trykkefrihedsperioden.

Distributører af skammelige skrifter

I April 1773 blev oldenborgeren Hermann Ludolph Bardewyck anholdt i Helsingør og anklaget for at have solgt og lejet forbudte skrifter til byens borgere.² Bardewyck, der siden 1765 havde opholdt sig flere forskellige steder i det dansk-norske dobbeltmonarki, havde ernæret sig som købmand og handlet med så forskellige varer som norsk salt, farver og malerier inden han i slutningen af 1772 var begyndt at sælge bøger og kobberstik.

Inden Bardewyck i foråret 1773 rejste til Helsingør havde han forinden opsøgt Christian Gottlob Profts boghandel på Børsen. Proft havde etableret sig som boghandler i løbet af 1760'erne og blev i 1763 gift med en datter til boghandleren Gabriel Christian Rothe. Efter Rothes død indgik Proft i 1770 et kompagniskab med sin svigermor og snart disponerede han over ikke mindre end tre boder på Børsen, drev yderligere en boglade i byen og virkede sideløbende som forlæg-

² Sagen, der blev ført af kommissionen af 10.4.1773 mod Hermann Ludolph Bardewyck i Helsingør er beskrevet i Carsten Meyers artikel Farlige og forbudte skrifter i Helsingør. En episode fra Guldbergstiden, *Fra Frederiksborg Amt, Årbog 2000*, s. 49-63. Carsten Meyers artikel er baseret på pakken: Landsarkivet (LA), Kommission af 10.4.1773 til undersøgelse af sagen mod H.L. Bardewyck og Anne Margrethe Olsen for udbredelse af skrifter om Struensee og Brandt. Den del af sagen, der vedrører Proft i København omtales kun kortfattet af Meyer, mens det er omdrejningspunktet for nærværende artikel. Se også Henrik Horstbøll: Bolle Willum Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter 1770-1773, *Fund og Forskning*, 44, 2005, s. 406f

ger.³ Det var med andre ord en af Københavns fremtrædne boghandlere som Bardewyck gjorde forretninger med. Om sine forretninger med Bardewyck, skrev Proft senere:

“En Person, Bardewyck, som paa alle mulige Maader søger at erholde den nødtørftige Underholdning, har blandt andre Næringsveje ogsaa udsøgt sig denne, at han købte Bøger og siden igen solgte dem. For at hjælpe ham, krediterede jeg ham undertiden et lidet Kvantum Bøger, som han efter eget Godtbefindende kunde udsøge sig; de nyeste og de, som kunde vække Publikums Nysgerrighed, var følgelig de bedste for ham”.⁴

Da Proft i februar 1773 modtog en ny sending bøger rekvirerede Bardewyck straks seks af hvert eksemplar. Med disse og en mængde øvrige bøger rejste Bardewyck i marts til Helsingør, hvor han lejede et værelse og snart solgte og udlejede han de medbragte bøger til byens borgere. Efter at have opholdt sig en måneds tid i byen, blev han 9. april 1773 anholdt og sigtet for at have solgt og på anden måde formidlet en række utilladelige skrifter. Allerede tre dage senere nedsattes en kommission, der skulle undersøge omstændighederne omkring Bardewycks aktiviteter i Helsingør.⁵ Under de efterfølgende dages forhør stod det snart klart, at kommissionen betragtede en række skrifter som særligt problematiske, heriblandt to som senere skulle få betydning for Christian Gottlob Proft. Det første var Christian Adolph Rothes: *Entdeckung der wahren Absichten des Staatssystems der Dänischen Regierung, enthaltend die wahren Ursachen der letztern Revolution zu Kopenhagen* (Rothes System). Det andet var et falsificeret brev, der angav at være skrevet af dronning Caroline Mathilde: *Nachricht von der letzten Staatsveränderung in Dänemark von Ihro Majestät der Königin Caroline Mathilde eigenhändig entworfen in Ihrer Gefangenschaft auf dem Schlosse zu Kronenburg und den Grafen von ... zugeeignet* (Caroline Mathildes brev).⁶

³ Aleksander Frøland: *Dansk boghandels historie 1482-1945*, 1974 s. 148f. Se også H. Weitemeyer: *Smaating om Boghandel og Boghandlere i 18. Aarhundrede*, 1908, s. 14ff samt Camillus Nyrop: *Bidrag til den Danske Boghandels Historie*, 1-2, 1870

⁴ Rigsarkivet (RA), Danske Kancelli (DK), Indlæg til sjællandske tegnelse 1773 (F12-2). Citeret efter Profts ansøgning om benådning dateret 29.9.1773. Et uddrag af ansøgningen er optrykt i Weitemeyer 1908, s. 15-21. Her citeres efter den originale ansøgning.

⁵ Kommissionens medlemmer var Helsingørs borgmester Tevis Wilde, viceborgmester Henrich a Møinichen og rådstueskriver Gerhard Joachim van Deurs. Meyer 2000, s. 53.

⁶ Christian Adolph Rothe: *Entdeckung der wahren Absichten des Staatssystems der Dänischen Regierung, enthaltend die wahren Ursachen der letztern Revolution zu Kopenhagen*, ukendt udgivelsessted 1772. Navnet Christian Adolph Rothe var et pseudonym og forfatterens

Kommissionen indledte kort efter arbejdet med at undersøge hvem, der havde købt eller lejet disse skrifter og det stod snart klart at det drejede sig om en lille håndfuld jævne borgere i Helsingør.⁷

Mindst lige så afgørende var det at få klarhed over hvorfra Bardewyck havde anskaffet sig skrifterne, og mistanken samlede sig snart om Proft i København. Kommissionen anbefalede at Proft blev taget i forhør, hvilket skete d. 22. april, hvor Politimester Christian Fædder udspurgte Proft om sine forbindelser til Bardewyck og om han havde forhandlet førnævnte skrifter i sin boglade. Sidstnævnte forhold var ulovligt, og Fædder spurgte inkvisitorisk om ikke Proft havde været til stede på Børsen, den dag Fædder havde indfundet sig for at udstede et forbud imod alle skrifter, der havde forbindelse med Struensee.⁸ Proft benægtede at have "... ejet eller afhændet slige Skrifter".⁹ og selvom der snart dukkede nye komprimerende oplysninger om hans rolle som distributør af de utilladelige skrifter, blev der i første omgang ikke taget yderligere skridt overfor ham.

Trykkefriheden og dens indskrænkning

Nedsættelsen af en undersøgelseskommission og forhøret af boghandler Proft vidner om at dette var en sag som myndighederne tog særdeles alvorligt. Men hvad var det der gjorde disse skrifter så farlige, at sagen rakte helt til Danske Kancelli og for Bardewycks vedkommende endte med en landsforvisningsdom i slutningen af juli 1773. For at sætte forløbet i det rette perspektiv er det nødvendigt at kaste et blik tilbage på de foregående tre års udvikling i forhold til censur og bogmarked, inden vi vender tilbage til Proft og den sag mod ham, der var under opsejling i sommeren 1773.

rigtige identitet er ukendt. *Nachricht von der letzten Staatsveränderung in Dänemark von Ihro Majestät der Königin Caroline Mathilde eigenhändig entworfen in Ihrer Gefangenschaft auf dem Schlosse zu Kronenburg und den Grafen von ... zugeeignet. Aus dem Englischen*, London 1773. Se også Horstbøll 2005, s. 406f

⁷ Meyer 2000, s. 54ff

⁸ Trods eftersøgning i Københavns Politis arkiver har det ikke været muligt at finde en afskrift af Christian Fædders forhør af Christian Gottlob Proft 22.4.1773. I sin ansøgning om benådning refererer Proft imidlertid en række af de spørgsmål han blev konfronteret med og der citeres derfor efter RA, DK, Indlæg til sjællandske tegnelse 1773 (F12-2), 29.9.1773

⁹ Ibid.

Indtil september 1770 var alle tryksager ideelt set underlagt kravet om at gennemgå et fagkvalificeret gennemsyn af blandt andre professorer, biskopper og embedsmænd, før de lovligt måtte trykkes. Forcensuren blev introduceret i hele Europa i løbet af det 15. og 16. århundrede som regeringernes modtræk til bogtrykkerkunstens udbredelse og i Danmark udviklede det sig med tiden til et meget omstændeligt system med en lang række involverede aktører. Den 4. september 1770 lod Struensee Christian 7. underskrive den berømte kabinetsordre, der øjeblikkeligt afskaffede forcensuren. Det blev efterfølgende bekendtgjort ved reskript 14. september 1770 og herefter kunne enhver frit lade trykke hvad som helst uden frygt for repressalier.¹⁰ Den fuldkomne ubegrænsede trykkefrihed varede imidlertid ikke længe. Trykkefrihedsperiodens skrifter var langt fra udelukkende at være sagligt debatterende og snart udkom der skrifter, som var kritiske og enkelte ligefrem spottende overfor Struensee, og ironisk nok så trykkefrihedens ophavsmand ingen anden udvej, end at udsende reskriptet 7. oktober 1771, der blandt andet indskærpede, at "... Trykkefrihed maae ikke misbruges til derved at overtræde andre borgerlige Love ...".¹¹ Reskriptet dæmpede ikke de kritiske og spottende røster, og adskillige forfattere søgte tilflugt under pseudonym eller anonym for at undgå at komme i myndighedernes søgelys.¹² Nogenlunde samtidig med reskriptets udsendelse begyndte modstanden mod Struensees styre for alvor at tage form. Kupmagerne havde held til at engagere Enkedronning Juliane Marie og Arveprins Frederik, hvorved planerne fik et skær af legitimitet, selvom de reelt hvilede på et spinkelt forfatningsmæssigt grundlag. Den 17. januar 1772 slog de til og arresterede Struensee. Der blev hurtigt nedsat en kommissionsdomstol, som blandt andre talte den senere så magtfulde Ove Høegh-Guldberg. Struensee og Enevold Brandt blev dømt for majestætsfornærmelse og henrettet den 28. april

¹⁰ Trykkefrihedsperioden er en uomgængelig del af såvel litteratur- som danmarkshistoriske synteser. Se derudover: Edvard Holm: *Nogle hovedtræk af trykkefrihedens historie*, 1885. Af nyere studier, der behandler delasppekter af perioden, se blandt andet: Henrik Horstbøll: Anonymiteten, trykkefriheden og forfatterrollens forandring i 1700-tallets Danmark, *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 2010, s. 147-161 samt Horstbøll 2005, s. 371-414. Derudover henvises til Jens Arup Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, *Norsk Historisk Tidsskrift*, 38, 1957-58, s. 397-463 samt litteraturen om Struensee og ikke mindst Ulrik Langen: *Den afmægtige, en biografi om Christian 7.*, 2008.

¹¹ Reskript 7.10.1771. Citeret efter Laurids Fogtman (udg.): *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve*, 1786.

¹² Horstbøll 2010.

1772, mens dronning Caroline Mathilde, blev tvunget til at lade sig skille fra Christian 7. Hun blev ekspederet ud af landet og slog sig ned på slottet i Celle.

I kølvandet på disse begivenheder udkom en række skrifter, hvoraf nogle tog Struensees og Caroline Mathildes parti og som i yderste konsekvens kunne disse virke undergravende på det nye styres legitimitet. Især fremhævedes *Rothes System* og Caroline Mathildes brev. Altså netop de skrifter, som Bardewyck havde solgt og udlejet i Helsingør og som han selv havde rekvireret hos boghandler Proft. Det som gjorde skrifterne så farlige var, at de tog den eksilerede dronnings parti over for enkedronning Juliane Marie. Enkedronningen blev anklaget for at ville sikre magten for hende sig og sin søn, Arveprins Frederik og ifølge skrifterne måtte Struensee og Caroline Mathilde derfor ryddes af vejen ligesom der var grund til at frygte for kronprins Frederiks liv og helbred.¹³ Skrifter som disse udgjorde en reel trussel for det nye styre, såfremt skrifternes uhindrede cirkulation gjorde konspirationen til en almindeligt anerkendt sandhed. Under enevælden hvor selve statens legitimitet og stabilitet var uløseligt forbundet med enevoldsmonarken, var dette sprængfarligt materiale. Indtil sin tidlige død i 1775 udgjorde Caroline Mathilde af samme grund en potentiel trussel imod de nye magthaveres spinkle legitimitetsgrundlag.

Den type skrifter, havde sammen med den langtfra sobre debattonen anskueliggjort problemerne ved en fuldkommen fri offentlig debat. De nye magthavere så sig derfor nødsaget til at genindføre en form for kontrol over bogmarkedet, der vel at mærke var mere vidtgående end den Struensee selv indførte med reskriptet 7. oktober 1771. Fra vinteren 1772 til efteråret 1773 overvejedes det flere gange alvorligt at genindføre censuren, enten i sin tidligere udformning eller i en tillempet form, der gav rum for fornuftig og konstruktiv kritik og ikke hindrede videnskabernes udfoldelse.¹⁴ Det skete som bekendt ikke men i praksis strammedes grebet om bogmarkedet kort tid efter Struensees henrettelse. Den 7. februar 1772 rettede Københavns politimester en forespørgsel til Danske Kancelli angående, hvorledes han skulle forholde sig til de trykte skrifter, der allerede cirkulerede omhandlende Brandt og Struensee. Svaret fra kancelliet lød, at politimesteren skulle "... holde sig det sidst udkomne Rescript af 7. Octobr^r afvigte Aar noye

¹³ Horstbøll 2005, s. 406. Se også Holm 1885, s. 96ff.

¹⁴ Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie*, 5, 1906, s. 142ff.

efterretlig”.¹⁵ I umiddelbar forlængelse af hovedteksten er desuden tilføjet, at “... samtlige Bogtrykkere [er blevet, j] erindrede, at paaagte, at ingen Injurier – Pasquille – eller oprørske Skrifter fra deres Trykkerier udkommer”.¹⁶ 1771-reskriptet havde dikteret, at “... alle Injurier, Pasquiller og oprørske Skrifter fremdeles, ligesom forhen, skal være underkastede den derfor satte Straf”.¹⁷ Denne bestemmelse var nu blevet udvidet til et regulært forbud imod de nævnte type skrifter.

I tiden efter Struensee blev der slået hårdt ned på nogle af trykkefrihedsperiodens mest fremtrædende aktører, heriblandt forfatteren Niels Prah, bogtrykkeren Johan Rudolph Thiele og ikke mindst studenten Christian Thura. Sidstnævnte havde gjort sig bemærket med en række regeringskritiske skrifter. Han blev 1773 tiltalt efter reskriptet 7. oktober 1771 og i marts blev han idømt fæstningsarbejde.¹⁸ Thuras kritik var rettet imod statsindretningen, men hans kritiske indvendinger havde ikke samme potentiale til at underminere styrets legitimitet som *Roths System* og *Caroline Mathildes brev* havde det. At der blev slået så hårdt ned på Thura, siger derfor noget om, at man ønskede at statuere et eksempel for derigennem at stramme grebet om bogmarkedet. En hård straf virkede som incitament til selvcensur.

Efter dommen blev der udstedt forbud mod Thuras skrifter og samtlige bogtrykkere, boghandlere og boghandlere i København blev 7. april 1773 indkaldt til byens politikammer. Her blev de informeret om, at “... enhver som haver Exemplarer deraf, samme uden ophold her paa Politie Kammeret levere, og for fremtiden under Straf, som hans May^{te} Befalings overtræder, ikke ydermere understaar sig dermed at handle”.¹⁹ Det forbud imod skrifter omhandlende Struensee, som Fædder refererer til under forhøret af Proft 22. april var altså ikke noget enkeltstående tilfælde. Mundtlige forbud mod genrer og enkelttitler, der ikke synes at være blevet skriftligt bekendtgjorte synes derved at have været udbredte i tiden efter Struensees arrestation og henrettelse.

På det indkaldte møde den 7. april blev bogmarkedets parter tiligemed aftvunget en erklæring om, at de ikke ville distribuere disse

¹⁵ LA, Københavns Politi (KP), Kancellibreve 1717-1773, 22.2.1772.

¹⁶ LA, KP, Kancellibreve 1717-1773, 22.2.1772. Tilføjelsen ses at have fået en separat datering, 24.2.1772.

¹⁷ Reskript 7.10.1771 Citeret efter Laurids Fogtman (udg.): *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve*, 1786.

¹⁸ Holm 1885, s. 115ff.

¹⁹ LA, KP, Kancellibreve 1717-1773, 7.4.1773.

skrifter. Under teksten ses således erklæringer fra blandt andre Søren Gyldendal, Claude Philibert og ikke mindst Christian Gottlob Proft, der i den forbindelse ses at have erklæret: "Ich habe keine von bemeldten Schriften gehabt".²⁰

Sagen mod Christian Gottlob Proft

Sagen mod Bardewyck ligger i umiddelbar forlængelse af myndighedernes bestræbelser på at gennemføre en øget kontrol og regulering af bogmarkedet ovenpå de mildt sagt forvirrende tilstande der havde udviklet sig under Struensee. Det gjaldt blandt andet om at forhindre regeringskritiske røster og skrifter, der kunne undergrave det nye styres legitimitet og i forlængelse af Bardewycksagen var det derfor nødvendigt at fortsætte sagen mod skrifternes arnested, Christian Gottlob Profts boghandel i København. I en forestilling for Kongen 21. juli 1773 anbefalede kancelliet derfor, at Proft på ny blev taget i forhør, fordi alle spor nu pegede på, at det var ham, der havde forsynet Bardewyck med de utilladelige skrifter:

"Af en af Bogfører Proft ved egen Haand skrevne Catalogo, Nota og Regning sees, at Proft virkelig har leveret og solgt Bardewyck 12 Exemplarer af Rothes Staats System og Dr. C. Mathilde brev, hvoraf nogle exemplarer ere indbundne hos en Bogbinder i Grønne Gade".²¹

I forlængelse af domsafsigelsen mod Bardewyck fik Politimester Fædder 31. juli ordre fra Kancelliet til atter at "... Tage bemelte Rothes Arvinger og Prost under Examination og Forhør Angaaende de til ham [Bardewyck, *jj*] udleverede forbudne Bøger ...".²² Forhørerne fandt sted i to omgange, den 13. og 19. august og efter at Fædder konfronterede Proft med dokumenter, der bar hans egen underskrift, kunne Proft ikke længere benægte, at det var ham, der havde solgt *Rothes System* og *Caroline Mathildes brev* til Bardewyck med henblik på videre salg.

Derved var sagen klar. Proft havde solgt disse kompromitterende skrifter til Bardewyck, og i slutningen af august meddelte politimesteren til Danske Kancelli, at han havde haft "... Rothes Arvinger og Prost under Examination og forhør angaaende de til ham indleverede forbudte Bøger".²³ Den 18. september skrev kancelliet til Politimester

²⁰ Ibid.

²¹ RA, DK, Indlæg til sjællandske tegnelser 1773-370 (F12-2), 28.7.1773.

²² LA, KP, Kancellibreve 1717-1773, 31.7.1773.

²³ LA, KP, Politimesterens korrespondanceprotokol 1766-1774 (1.1), 31.8.1773.

Fædder, at han kunne afsige dommen, og kort efter meddelte han cancelliet, at han samme dag havde ladet Proft kalde for retten og der afsagt kendelsen:

“Thi kendes for Ret: At Rothes Arvinger & Proft, som har dølget og forhandlet visse formastelige og løgnagtige Piecer, som i sig selv ej er andet end Pasquiller og Skandskrifter, bør bøde 500 Rd. til Vor Frelzers Kirke eller i Mangel deraf samme Proft, som har forestaaet Boghandlingen, bøde paa Kroppen efter Forordningen af 6. Decbr. 1743”.²⁴

Ser man nærmere på dommen over Proft, opdager man, at Danske Lovs censurbestemmelser, der ellers var blevet afskaffet med Struensees kabinetsordre 14. september 1770, indgik i sagsvurderingen: “... At deels disse forhandlede Skrifter kand henregnes til saadanne som Lovens 2. Bogs 21 Capitule 2de og 4de articel om formældede er uden all Dispute ...”.²⁵ Det er bemærkelsesværdigt om end ikke overraskende, at man tre år efter artiklernes afskaffelse stadig administrerede efter dem. Selvom censur formelt var afskaffet havde de bagvedliggende tanker stadig indflydelse på vurderingen af sager vedrørende trykte skrifers distribution, hvilket antyder en vis grad af kontinuitet i censurpraksis på tværs af trykkesfrihedsperioden. Proft blev imidlertid ikke dømt for at have forbrudt sig mod Danske Lovs censurbestemmelser, men for at have overtrådt forordningen af 8. juni 1689, der bestemte, at “... forargerlige Pasquiller og Skandskrifter ...”²⁶ ikke måtte cirkulere blandt borgerne, og ifølge hvilken det var forbudt “... alle Boghandlere og andre Vore Undersåtter, saadanne Pasquiller og Skandskrifter herefter i Vore Riger og Lande at indføre”.²⁷ Den gamle forordning

²⁴ Det har ikke været muligt at lokalisere politirettens kendelse i Københavns Politis arkiver. I stedet citeres efter Profts afskrift i hans ansøgning om benådning: RA, DK, Indlæg til sjællandske tegnelser 1773 (F12-2), 29.9.1773.

²⁵ RA, DK, Indlæg til sjællandske tegnelser 1773 (F12-2), 29.9.1773. De fremhævede artikler i Danske Lov lyder: “2. Ingen maa lade trykke i Riget, eller andetstæds, noget Skrift Kongens Højhed, Regæringen, eller Politien angaaende, med mindre det af dennem bliver igiennemseet, som Kongen dertil forordner. Hvo herimod gjør, straffis efter Sagens Beskaffenhed. [...] 4. skulle og nogle Bøger i Kongens Riger og Lande trykkis, eller der trykte indførís, som kunde have Udseende til noget Oprør, eller imod Kongens Højhed, eller anden Ulempe foraarsage, da bør ikke alleniste Personerne, som saadanne trykke, eller indføre, i højeste Maader at straffis, men og Bøgerne ved Bødelen offentlig paa Ilden kastas og opbrændis.”. *Kong Christian den femtes danske Lov af 15. april 1683*, Udg. ved Stig Juul, 1949 s. 120f.

²⁶ Forordning 8. juni 1689. Citeret efter Joachim Wielandt (udg.): *Kong Christian den Femtes Forordninger og Aabne breve*, 1751.

²⁷ Ibid.

havde strengt taget ikke noget med kravet om forcensur at gøre, og var derfor fortsat virksom under og efter trykkefrihedsperioden. Under sine forelæsninger over trykkefriheden udtalte Rasmus Nyerup i den sammenhæng senere meget præcist om forcensurens afskaffelse "... at de blot ophævede Censuren uden at ophæve Nogen af den øvrige Tvang der ifølge Loven laae paa Forfatterne".²⁸

Straffen for Profts forseelser var i henhold til forordningen en bøde på "... Fem Hundrede Rigsdaler Straf til Christianshavns nye Kirke".²⁹ Var man ikke i stand til at betale, "... da bøde de med Kroppen",³⁰ hvilket i henhold til forordningen 6. december 1743 betød tvangsarbejde på Københavns befæstning. En dags tvangsarbejde svarede til afdragelse af 1 mark, og da 1 rdl. stod i 16 mark skulle Proft altså afsone omkring 3000 dages tvangsarbejde, såfremt han ikke var i stand til at afdrage noget af bøden.³¹ Dommen ville efter alt at dømme, såfremt den blev eksekveret i denne form, være katastrofal for Proft og tvinge ham ud af den københavnske boghandlerbranche.

Den hårde straf vidner endnu engang om, at regeringen tog sagen meget alvorligt, om end det er værd at bemærke at Profts straf var betydelig mildere end den landsforvisningsdom, der ramte Bardewyck. Den idømte bøde på 500 rdl. er udtryk for, at regeringen ønskede at statuere et eksempel overfor distributionskanalens knudepunkt. Men var man også villig til at eksekvere den i sit fulde omfang og derved tvinge ham ud af bogbranchen? Fædder fik ordre til at lade dommen eksekvere med mindre Proft ønskede at appellere sagen.³² Det gjorde Proft, som allerede 29. september indsendte en ansøgning om benådning til kongen, hvorfor dommens eksekution blev udskudt, indtil ansøgningen var behandlet.³³

Proft så sig ikke i stand til at betale den bøde, han var blevet pålagt. Det fremgår af hans ansøgning af benådning, der dog skal læses med en vis portion skepsis, og er præget af hans ihærdige fremstilling af sig selv som en uskyldig, omend uheldig mand. Han forklarede, at han

²⁸ Rasmus Nyerup: *Forelæsninger over trykkefriheden under Christian 7.* s. 54. Det Kongelige Bibliotek, NKS 1216 gb 4°.

²⁹ Forordning 8. juni 1689. Citeret efter Joachim Wielandt (udg.): *Kong Christian den Femtes Forordninger og Aabne breve*, 1751.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² LA, KP, Kancellibreve 1717-1773, 2.10.1773.

³³ LA, KP, Politimesterens korrespondanceprotokol 1766-1774 (1.1), 4.10.1773.

kort tid forinden, havde stiftet en betydelig gæld, som han ikke havde set sig i stand til at afdrage på, indtil hans kreditorer havde indvilget i en afdragsordning. Derved var hans familie bestående af otte personer blevet reddet "... for dens totale ruin ...",³⁴ men nu hvor han var ved at komme på fode igen, ramte en ny ulykke i form af den idømte straf på 500 rdl. Han appellerede derfor til Kongen om at måtte blive fritaget fra denne bøde, som han ikke så sig i stand til at betale.³⁵

Ifølge Profts version af forløbet omkring salget af bøger til Bardewyck var han blot offer for en række uheldige omstændigheder. Han argumenterede derudover at "... det ikke kan forlanges af en Boghandler at vide Indholdet af alle sine Bøger",³⁶ men han har næppe været uvidende om, at de bøger han solgte til Bardewyck, i regeringens øjne var utilladelige. Det som var på spil, var snarere, at Proft var blevet snuppet på fersk gerning i forhold, som han efter alt at dømme ikke var den eneste blandt byens boghandlere, der praktiserede:

"... jeg troede mig berettiget til at sælge disse ligesom andre Boghandlere, som har debiteret ikke alene disse, men endog langt skammeligere Piecer, som jeg ikke engang gad haft i min Boglade, langt mindre vilde sælge. Desuden maate jo et saadent Forbud bekendtgøres, eftersom dets Overtrædelse skulde følge af saa haarde Straffe".³⁷

Den sidste sætning bekræfter formodningen om at der blev udstedt mundtlige bestemmelser og illustrerer samtidig de vanskeligheder, som det gav en boghandler som Proft. Om salget af *Roths system* og *Caroline Mathildes brev* til Bardewyck, forklarede han:

"Men næppe havde jeg kort derefter erfaret det skammelige og løgnagtige, som stod i bemeldte Piecer, før jeg straks forlangte Eksemplarerne af Bardewyck tilbage, men han gav mig kun eet igen, da han sagde at have solgt de fem".³⁸

Proft forklarede også, hvordan det hang sammen, at han under forhøret 22. april havde nægtet at have forhandlet sådanne skrifter. Han og Fædder havde eftersigende misforstået hinanden, idet Proft blot havde nægtet at have været til stede på Børsen, da Politimester Fædder udstedte forbuddet mod skrifter, der havde med Struensee at gøre:

³⁴ RA, DK, Indlæg til sjællandske tegnelser 1773 (F12-2), 29.9.1773.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

“... jeg erklærede, at jeg ikke selv havde været til Stede, men at mine Folk havde sagt mig, at Politimesteren havde været i alle Boglader og forbudt, Piecer af den Slags ikke (!) maatte sælges, men det Udtryk, at det ikke var saa rigtigt med denne Sag. Ved denne Lejlighed var der altså ikke blevet talt om andre Skrifter, og andre Boghandlereres Eksempel, som frit debiterede saavel dette som og andre Skrifter af samme Beskaffenhed, gjorde mig desmere sikker, at og jeg til min store Families Underholdning kunde debitere slige Bøger”.³⁹

Dertil kunne Proft tilføje, at han med god samvittighed kunne nægte at de eksemplarer, der var blevet konfiskeret hos Bardewyck kom fra ham, da han jo havde krævet de eksemplarer han havde leveret til Bardewyck tilbage, og at bøgerne derfor lige så godt kunne stamme fra nogle af Københavns øvrige boghandlere. Selvom Proft næppe var så uskyldig, som hans fremstilling giver indtryk af, fik han tilkendt en betydelig strafnedsættelse. Da sagen af Danske Kancelli blev forestillet for Kongen 4. november 1773, var det med en anbefaling om, at straffen blev nedsat til en bøde på 30 rdl.⁴⁰ Den endelige bøde lød dog på 100 rdl., hvilket trods alt var en betydelig nedsættelse.

Proft indsendte 13. december på ny en ansøgning, hvormed han med henvisning til sin store familie bad om også at måtte slippe for at betale bøden på 100 rdl. Kancelliet henstillede 10. februar endnu engang til, at bøden blev nedsat til 30 rdl. fordi man ellers mente, at Proft ikke ville undgå at gå konkurs, men lige meget hjalp det. Den 12. marts 1774 skrev Danske Kancelli til politimester Fædder:

“... en paa nye fra Boghandler Christian Gottlob Proft her i Staden indkommen Ansøgning at de 100rdl Mulct, som han er paalagt at betale til Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, formedelst nogle af ham til en Person navnlig Herman Ludolph Bardevicks solgte utilladelige og løgnagtige Skrifter og Bøger, maatte ham eftergives allernaadigst har behaget derpaa at resolve: At det skal forblive ved den forrige under 25de November A.p. derom falden Resolution og den derved Allerede forundte stedfestelse i Mulcten. Saa bliver saaden Kongelig Resolution Hr. Etatsraad herved til Efterretning og videre Bekientgøres for Vedkommende tjenstlig Communicerede”.⁴¹

Derved nåede sagen sin afslutning, og selvom Proft blev pålagt at betale en betydelig bøde på 100 rdl., bestod hans boghandel og i ef-

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ LA, KP, Kancellibreve 1774-1788 (2), 12.3.1774.

teråret 1776 kom han igen i myndighedernes søgelys da han proklamerede at ville sælge en dansk oversættelse af Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*.

Den utilladelige Werther

Roths system og Caroline Mathildes brev, som både Bardewyck og Proft blev dømt for at have distribueret var begge skrevet på tysk. Danmark havde i 1770erne tætte kulturelle bånd til Tyskland. Studerende tog ofte en del af deres universitetsstudier ved tyske universiteter og blandt landets dannede lag læstes og taltes tysk – i mange tilfælde som modersmål.⁴² Litteratur og andre kulturelle input fra Tyskland nåede derfor hurtigt København og Proft, der synes at have specialiseret sig i nyere tysk litteratur, var i den sammenhæng en central aktør, hvilket blev stimuleret af, at han havde gode kontakter i Tyskland. Han havde med andre ord fingeren på pulsen, når det kom til kulturelle input og nyere tysk litteratur, hvilket blandt andre bemærkes af den ældre Knud Lyhne Rahbek, der som ung blev introduceret til Proft gennem oversætteren Peder Nicolai Nyegaard (1745-1799), der var en bekendt af hans fader. I sine erindringer fra 1825 beskriver Rahbek, hvordan Proft skaffede "... mig Adgang til, og Smag paa, hvad den Tid var Dagens Læsning, de tydske Romaner og Skuespil, der den Tid næsten alle vare af det Følsomme Slags ...".⁴³ Proft fremstår altså som en vigtig nøgleperson på det litterære marked i København og erkendelsen af dette er måske en del af forklaringen på, at man ikke tvang ham ud af branchen i 1773.

Det er derfor ikke overraskende, at det var Proft, der i sin egenskab af forlægger første gang forsøgte sig med en dansk oversættelse af Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*. Selve romanen behøver ingen nærmere introduktion. Den tragiske kærlighedshistorie om den ulykkelige unge mand Werther, der ikke kunne få sin Lotte, og som endte med at tage sit eget liv vakte overalt opstandelse og forargelse, særligt i kirkelige kredse, der opponerede kraftigt mod den heroiske iscenesættelse

⁴² Dansk var det dominerende sprog i det danske kongerige, men tysk var også udbredt, særligt i København, hvor omkring 20 % af befolkningen havde tysk som modersmål. Vibeke Winge: Dansk og tysk i 1700tallet. *Dansk Identitetshistorie*, 1, 1991, s. 91-97.

⁴³ Knud Lyhne Rahbek: *Erindringer af mit Liv*, 1, 1825 s. 235-236.

af Werthers selvmord. Få af verdenslitteraturens klassikere har som denne skabt røre, som det skete i kølvandet på dens udgivelse i 1774.⁴⁴

I dansk sammenhæng tog sagen sin begyndelse 9. september 1776, da Arveprins Frederik indsendte en skrivelse til Danske Kancelli, hvori han gav følgende befaling:

“Det theologiske Facultat skal strax give sin Betænkning, om den Bog: Leiden des jungen Werthers, hvoraf Proft har anmeldet en Oversættelse, uden Skade for gode Sæder kan læses, hvis ikke, ville Cancelliet (thi det har Kongen befalet) strax see dette Skrivt standset og casset”.⁴⁵

Kancelliet lod 12. september befalingen kommunikere til Det Teologiske Fakultet, og allerede 16. september afsendtes fakultetets udtalelse, der er underskrevet professorerne Peder Holm (1706-1777), Hector Frederik Janson (1737-1805) og Nicolai Edinger Balle (1744-1816). For at kunne vurdere teksten måtte professorerne anskaffe sig et eksemplar af den tyske tekst, og herigennem vidner udtalelsen i sig selv om bogens popularitet idet, “... alle exemplarier vare efter Beretning bortsolgt, men af en fierde fik man Eet, hvilket i mueligste Iil er bleven giennemseet ...”.⁴⁶ Umiddelbart efter fulgte fakultetets sammenfattende vurdering af bogen:

“... for de faae, som kunne læse det uden Skade for deres Religion og gode Sæder er det en saa kiedsommelig Tidspilde, at Vi formode de fleeste af saadanne at legge det bort saasnaart de have af de 1 Ark læst en ganske liden Deel, og ey udstaaende at spille deres Tiid paa en saa modbydelig og aldeles unyttig Læsning ... Men for mængden, og især for den Mængde, som til uordentlig Elskov haver heftig Tilbøyelighed og allermest hos dem, hos hvilke saadan Tilbøyelighed ved løsagtige Poeters og Romaners Læsning Imaginationer og Lyster er ophidset maae denne Liden Bog eragtes at være meget forargerlig, forførisk og ey alleene i Hensigt til den Christelige Religion, men og til Borgerlige Gode Sæder skadelig: Det vilde blive vidtløftigt og kunne ey expederes

⁴⁴ Sagen om undertrykkelsen af den danske oversættelse fra 1776 omtales kortfattet i de fleste større litteraturhistoriske værker. Se blandt andet Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen og Jørgen Stigel (red.): *Dansk Litteraturhistorie*, 4, 1983, s. 444.

⁴⁵ Rasmus Nyerup (udg.): *Luxdorphiana*, 1791, s. 258-259.

⁴⁶ Her citeres efter RA, DK, Det Teologiske Fakultet, Kopibog 1752-1777 (3103-07) s. 1800-1816. Det teologiske fakultets udtalelse er trykt og udgivet af L. Helweg i *Kirkehistoriske Samlinger*, 2, 1853-1856 s. 130-142.

i den befalede Iil, om enten alle eller de fleste anstødelige Steder af Skriftet skulle anføres med fornødne Anmærkninger”.⁴⁷

Herefter følger en liste med kritiske anmærkninger, der med afsæt i teologiske argumenter angriber teksten for at være moralsk forkastelig. Eksempelvis fremhæves det, at “... det [er, *jj*] strax klart, at Skriftets Hensigt ingenlunde er at opvække Afskye for dets Hoved-Indhold, men meget meer, at forføre dem, som forføres kunde ...”.⁴⁸ Et andet sted står der: “Hvad der hist og her forekommer, som kunde ellers ansees for nogen Rest af Religion, kan ey vel ansees for andet end Spotterier”.⁴⁹ Og endelig: “Daarlig Forelskelse og Uteerlighed forestilles overalt enten som uskyldig eller ogs som uovervindelig, og en Skæbne, som henriver Mennisket, uden at nogen kand hindre det, naar det kommer over ham”.⁵⁰ Vurderingen afsluttedes med ordene:

“Disse Beviser kand vel nocksom gottgiøre, at denne Roman maa holdes for et Skrift, som bespottet Religionen, besmykker Lasterne, kand forderve Hiertet og gode Sæder, des meere farligt for uskyldige og ey vel grundede mennisker, da Forfatteren har givet sig Umage nok at fremsætte alt i en smuk Stiil og et blomstrende Foredrag”.⁵¹

Trods deres fordømmelse af skriftet, skinner professorernes anerkendelse af Goethes litterære talenter trods alt igennem. Budskabet er dog ikke til at tage fejl af. Litteratur er farligt og god litteratur er desto farligere.

Den 19. september afsendte Danske Kancelli en skrivelse til Politimester Christian Fædder:

“Som Boghandler Proft har anmeldt en Oversættelse af en Bog, kaldet *Leiden des jungen Werthers*, men samme er befunden at være et Skrift, der bespottet Religionen, besmykker Lasterne, og kan fordærve gode Sæder; saa skyldte mabn efter Hans Kongelige Majestæts allernaadigste Befaling tjenstligt tilmelde Hr. Conferenceraaden, at De have at tilkiendegive bemeldte Boghandler Proft, at han strax skal standse den forehavende Oversættelse, som ingenlunde maa trykkes og debiteres”.⁵²

⁴⁷ RA, KU, Det Teologiske Fakultet, Kopibog 1752-1777 (3103-07).

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

⁵² RA, DK, Kancelliets Brevbøger 1776 (F40-4). Kilden findes også trykt i uddrag i Rasmus Nyerup (udg.): *Luxdorphiana*, 1791, s. 258ff.

På dette tidspunkt var de første fire ark af oversættelsen allerede trykt, og de blev efterfølgende konfiskeret af Christian Fædder, men bortset fra konfiskeringen og det derved formodede økonomiske tab fik sagen ingen konsekvenser for Proft. Kun et enkelt eksemplar vides at have undsluppet den efterfølgende destruktion. Det tilhørte bogsamleren, professor Peder Topp Wandal, der var ansat ved det Kongelige Håndbibliotek, hvor fragmentet af samme grund blev opstillet. Det gik tabt ved branden på Christiansborg Slot i 1794.

Censurpraksis og bogforbud før og efter trykkefrihedsperioden

De sager som Christian Gottlob Proft var involveret i indikerer en række lighedspunkter i regeringens tilgang til bestræbelserne på at udøve kontrol over bogmarkedet før og efter trykkefrihedsperioden. Men selvom Danske Lovs censurbestemmelser eksempelvis fortsat indgik i vurderingen af en sag i 1773 skal man naturligvis ikke underkende betydningen af hverken forcensurens afskaffelse i 1770 eller den censurmæssige undtagelsesperiode, som trykkefrihedsperioden udgjorde.⁵³

Forcensurens afskaffelse markerede indiskutabelt en overgang i tilgangen til censur, men nyere undersøgelser har nuanceret denne fremstilling. Den norske historiker Jakob Maliks indleverede i efteråret 2011 en ph.d. afhandling, hvori han argumenterede for, at de dramatiske begivenheder i kølvandet på 1770 har overskygget de mere subtile ændringer, der fandt sted i årene efter 1730. Trykkefrihedsperioden var blot kulminationen på en udvikling, der var skudt i gang ved udsendelsen af indbydelseskiftet til økonomisk debat 31. marts 1755, der markerede det egentlige brud. I det idealtypiske enevældige kommunikative system tilhørte al kommunikation enevoldsmonarken, og kritiske tilgange til statsstyringen og økonomien var kun mulig indenfor suplikinstitutionens lukkede sfære. Ved at lade kritikken udfolde sig i det offentlige rum, i henhold til indbydelseskiftet, brød systemet sammen og aktualiserede grænserne mellem det offentlige og det private. I Maliks optik må forcensuren derfor betragtes som moden til afskaffelse i 1770 og tilligemed var kritiske frø blevet sået, som for alvor skulle vokse under trykkefrihedsperioden. Maliks tager afsæt i, at censuren i det store hele blev håndteret som lovgivningen

⁵³ Året 1770 er i ældre forskning ofte blevet betragtet som den afgørende skæringsdato. Se f.eks. Harald Jørgensen: *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848*, 1944, s. 15ff.

foreskrev, selvom forskningen endnu ikke i tilstrækkelig grad har klarlagt om censurlovgivningen indtil 1770 blev efterkommet i praksis.⁵⁴ De eksisterende kildebaserede undersøgelser viser at der var store vanskeligheder med at gennemføre censuren som påskrevet og dermed, at forcensuren før 1770, trods Danske Lovs klare censurbestemmelser langt fra var et effektivt undertrykkelsesmaskineri, der benhårdt censurerede alle skrifter før de blev trykt.⁵⁵ En af de første til at fremhæve dette, var præsten og kirkehistorikeren Ludvig Koch, der i 1889 udgav en artikel om censuren under Frederik 5. Koch nåede frem til den illustrative konklusion, at censuren var "... et sværd der til enhver tid kunde slibes på ny og da bide skarpt nok i litteraturens legeme, men for tiden var det så sløvt, at det kun følte lid".⁵⁶

Kochs beskrivelse af forcensurens ustringente håndtering i forhold til lovgivningen underbygges af den religiøse censurs håndtering i årene efter Generalkirkeinspektionskollegiet (Kirkekollegiet) oprettelse i 1737. Det er derfor relevant med et tilbageblik til tilstandene under Christian 6. hvor Kirkekollegiet, og navnlig censuren, indgik som et led i bestræbelserne på at reformere den danske kirke i pietistisk retning. Kirkekollegiet blev udstyret med en række censurforpligtelser, der indebar, at det med få undtagelser skulle approbere de skrifter, som Det Teologiske Fakultet forinden havde censureret. Det sikrede, at pietistiske gejstlige og embedsmænd havde det sidste ord at skulle have sagt i sager om teologiske skrifers censur. I årene efter Kirkekollegiet oprettelse blev censuren af teologiske skrifter på papiret prioriteret meget højt, men alligevel blev adskillige bøger trykt uden censur. I årene 1745-47 blev der eksempelvis kun indsendt 26 manuskripter til Kirkekollegiet. Der blev efter alt at dømme trykt mere end blot 26 bøger med religiøst indhold i løbet af den tre-års periode og til sammenligning blev der i samme tidsrum indsendt 62 manuskripter til Det

⁵⁴ Jakob Maliks: *Vilkår for offentlighed. Censur, Økonomi og transformationen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770*, ph.d. afhandling indleveret til Norges tekniske universitet 2011. Se også min anmeldelse i nærværende tidsskrift.

⁵⁵ Se f.eks. Harald Ilsøe: *Fra Bytteobjekt til nationalobjekt. Pligtaflevering gennem 300 år*, red. af Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen, 1998, s. 15-58 & Jesper Düring Jørgensen: *Forbudte og undertrykte bøger i 1600-tallets Danmark*, i; *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Biblioteksvæsen*, 1992 nr 3-4 s. 119-129 samt Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2001, s. 367-453.

⁵⁶ Ludvig Koch: *Bidrag til censurens historie under Fredrik V*, *Historisk Tidsskrift*, 6:2 s. 87.

Teologiske Fakultet.⁵⁷ Det er vel at mærke kun de bøger der falder ind under kategorien mindre skrifter, da protokollen over større skrifter er gået tabt. Censurlovgivningen blev altså ikke fulgt til punkt og prikke, hvilket derudover afspejler sig i myndighedernes talrige beklagelser i forordninger og reskripter over, at skrifter blev trykt, uden de var censurerede efter gældende lov. Sagen var, at det blev prioriteret langt højere, hvem der satte imprimatur på hvilke bøger end det at gennemtvinge censur af samtlige skrifter, der blev trykt. Interne magtkampe om den teologiske linje blev prioriteret højere end at censurlovgivningen blev overholdt. Efter alt at dømme anså myndighederne ikke cirkulerende ucensurerede bøger for en trussel, der nødvendiggjorde skrappe tiltag. Udover at være et incitament til selvcensur, fungerede kravet om forcensur i stedet som en legitimering af de forbud og restriktioner overfor de problematiske skrifter, der med jævne mellemrum gav anledning til aktiv repression fra regeringens side.⁵⁸

I 1773 var kravet om forcensur ganske vist bortfaldet, men der var fortsat behov for at undertrykke visse tekster, der af forskellige årsager blev anset for problematiske eller ligefrem farlige. Dommen over Proft i 1773 er, ligesom dommen over Christian Thura, udtryk for at regeringen ønskede at statuere eksempler til efterfølgelse overfor bogmarkedets centrale aktører. Man ønskede blot at kontrollere bogmarkedet og tyede til gammelkendte metoder med at slå hårdt ned, når der viste sig at opstå problemer omkring en bog, og så håbede man, at de andre aktører tog eksemplet til efterretning og rettede ind. Ligeledes i praksis, ses reguleringen af trykte skrifter efter forcensurens afskaffelse at have mere til fælles med forholdene indtil september 1770, end man umiddelbart skulle tro. Allerede inden forcensuren afskaffelse i september 1770 havde der tegnet sig en praksis, hvor man ofte så igennem fingre med, at langtfra alle skrifter blev censureret og i stedet slog kun til hvis situationen krævede det. I kendelsen, der blev afsagt mod Proft i 1773, udfyldte den gamle forordning 8. juni 1689, der forbød distribution af, hvad man betegnede som skandskrifter og paskviller, samme funktion som Danske Lov, idet forordningen fungerede som juridisk

⁵⁷ Tallene er uddraget af en optælling i henholdsvis Det Teologiske Fakultets censurprotokol (RA, Københavns Universitet (KU), Det Teologiske Fakultet, Sager vedr. censur af teologiske skrifter) og Kirkekollegiets mødeprotokol (RA, DK, Generalkirkeinspektionskollegiet, General Kirke-Inspection's Collegii Hovedprotocoll 1737-1753, F4-1-2).

⁵⁸ Jesper Jakobsen: Omorganiseringen af den teologiske censur. Generalkirkeinspektionskollegiets censurvirkomhed 1737-1747, *Historisk Tidsskrift*, 111, 2011:1. s. 1-36.

legitimering af forbud og undertrykkelse af problematiske skrifter i det omfang det skønnedes nødvendigt af myndighederne.

Også i forhold til forbuddet mod den danske oversættelse af *Die Leiden des jungen Werthers* er der elementer, der peger tilbage mod tidligere tiders praksis. Indtil 1770 var Det Teologiske Fakultet ved Københavns Universitet den vigtigste censurmyndighed i forhold til teologiske skrifers censur. Religiøse skrifter, der ønskedes trykt skulle forinden forevises fakultetet, som på baggrund af en fagkvalificeret læsning tog stilling til hvorvidt skriftet kunne få trykketilladelse. Inddragelsen af Det Teologiske Fakultet i forbindelse med forbuddet mod *Die Leiden des jungen Werthers* viser, at de i 1770 afskaffede forretningsgange i forbindelse med censur af teologiske skrifter endnu i 1776 kunne aktiveres efter behov. Derudover er der flere omstændigheder, der peger tilbage på tidligere tiders praksis. Forbuddet mod at oversætte bogen medførte at den først kom i dansk oversættelse i 1820, hvor H.L. Bernhofts version blev sat til salg. Det forhindrede dog ingenlunde den tyske originaltekst i at cirkulere, og i 1770'erne og de efterfølgende årtier udviklede bogen sig til et regulært ungdomsfænomen. Om ikke andre steder, så i det mindste i Københavns studentikose kredse. Ligeledes ses fremmedsprogede oversættelser heller ikke at være underlagt nogen form for restriktioner. I Claude Philiberts katalog fra 1783 optræder der således en fransk oversættelse trykt i Maastricht i 1776.⁵⁹ Selv godt 20 år senere var bogen stadig tilgængelig på tysk og ligeledes populær, blandt andre hos Adam Oehlenschläger, der i sine *Erindringer* fra 1850 beskrev sit første møde med romanen: "Bogen rørte mig stærkt, men bedrøvede mig ikke; thi den skildrede jo kun – som alle gode tragiske Værker – det Skiønne i Ulykken".⁶⁰ Spørgsmålet melder sig, hvorfor en dansk oversættelse blev undertrykt, når den tyske originaltekst samt fremmedsprogede oversættelser frit kunne cirkulere på bogmarkedet?

Problematikken omkring oversættelser var ikke ny, men kan tværtimod genfindes flere gange i tiden under forcensuren. I 1739 censurede Kirkekollegiet eksempelvis en dansk oversættelse af et af Philip Jacob Speners (1635-1705) værker. Selvom Spener var den mest indflydelsesrige teolog i 1730'erne og havde en høj stjerne blandt danske teologer, så man helst ikke dette skrift udgivet på dansk fordi det behand-

⁵⁹ Catalogue de livres françois, latins, italiens, espagnols, anglois, allemands, danois &c. en toutes Facultés en Feuilles, Reliés & Brochés, qui se vendont en vente publique le 24 Novbr. & jours suivants 1783. À Copenhague chez Cl. Philibert.

⁶⁰ Adam Oehlenschläger: *Erindringer*, 1, 1850, s. 143.

lede religiøs separatisme, der netop i 1730'erne var et kontroversielt emne. Endvidere frygtede man, at de kommentarer som oversætteren havde tilføjet teksten, kunne bryde de teologisk skoledes fortolkningsmonopol på Spener, og at oversættelsen derved kunne få separatistiske uroligheder til at bryde ud.⁶¹ Fremmedsprogede værker blev hovedsageligt læst af den uddannede kulturelle elite, mens danske oversættelser henvendte sig til menigmand.

At lærde folk kunne anskaffe og læse, hvad de ønskede var efter alt at dømmes en gammel uskrevet praksis, og først i 1740 ses denne praksis ophøjet til lov. Af artikel 4 i et reskript udsendt af Danske Kancelli efter henstilling fra Generalkirkeinspektionskollegiet 23. september 1740 fremgår det, at forcensuren ikke var beregnet på at hindre lærde folks læsning, men alene sigtede på at regulere menigmands adgang til læsning og meningsudveksling.⁶² Opdelingen i hvad man kan kalde farlige og ufarlige læsere blev nærmest ordret gentaget 17. august 1766, hvori det Teologiske Fakultet, der dengang stadig var den centrale myndighed i forbindelse med religiøse skrifers censur, meddelte samtlige boghandlere i København, at en række skrifter under ingen omstændigheder måtte "... holdes til fals eller sælges til nogen ubekjendt, som derved kunde forføres, især ikke til Studentere eller ustuderte Folk ...".⁶³ Bekendtgørelsen afsluttes med følgende undtagelse: "... endskøjnt nogle Exemplarer kunde sælges til lærde Mænd, Professorer, Præster, som ere i Embede, eller saadanne som samler Bibliotheker".⁶⁴

Når unge mennesker i årene efter 1774 dyrkede *Die Leiden des jungen Werthers* var det ganske givet ikke noget, kirken var begejstret for. Dertil var dens omgang med kristendommen og især den heroiske iscenesættelse af selvmordet for betændt. Bogens cirkulation blev begrænset af det forholdsvis lille antal læsere, der beherskede tysk. Situationen var af samme grund straks anderledes, da det kom til den bebudede danske oversættelse. Man så nødig at teksten slap ud i en kreds af læsere, der rakte ud over det lærde publikum. Forcensuren var i realiteten heller ikke indrettet beregnet på at regulere de lærdes læsning, men på

⁶¹ Jesper Jakobsen: "Der Klagen über das verdorbene Christenthum". Om interessekonflikter og censurprocedure vedrørende oversættelsen af et teologisk skrift i 1739", *Fund og Forskning*, 50, 2011, s. 259-278.

⁶² Jakobsen 2011, s. 27ff.

⁶³ RA, KU, Det Teologiske Fakultet, Kopibog 1752-1777 (3103-07), s. 624.

⁶⁴ Ibid.

at regulere menigmands læsning. Det er denne grundtanke som stadig var levende i 1776. *Die Leiden des jungen Werthers* blev betragtet som skadelig for det brede publikum og det blev betragtet som fuldt legitimt at hindre dens cirkulation. Forbuddet mod oversættelsen af *Die Leiden des jungen Werthers* har derved forbindelse med problematikkerne omkring teologiske oversættelser i 1730erne og berører et tilsyneladende essentielt led i censurens praksis og funktion i 1700tallets Danmark.

Afslutning

Regeringens tilgang til kontrol over bogmarkedet var i 1770erne inde i en omfattende omstillingsperiode. Forcensuren blev 1770 afskaffet på Struensees initiativ og forblev afskaffet, også efter hans fald fra magten. Alligevel var der tale om en glidende overgang og forholdene stabiliserede sig efterhånden i tiden efter Struensees henrettelse i april 1772. De sager som Christian Gottlob Proft var involveret i fra 1773 til 1776 viser, at der var elementer, som peger tilbage på den måde censuren blev håndteret på før 1770. Ligesom tidligere benyttede regeringen den gammelkendte metode at statuere enkelte hårde eksempler overfor bogmarkedets parter frem for at gennemtvinge en effektiv kontrol af samtlige aktører. Indtil 1770 havde Danske Lov udgjort den juridiske legitimation for sådanne forbud mod problematiske skrifter, men da disse var afskaffede i 1770 dømtes Proft i stedet for at have overtrådt forordningen 8. juni 1689. Grundtanken er dog den samme, hvilket inddragelsen af Danske Lovs censurartikler i sagsvurderingen understreger.

Regeringen forbød oversættelsen af *Die Leiden des jungen Werthers*, da man ikke ønskede at det skulle cirkulere blandt menigmand. Når forbuddet blev udstedt efter romanen var blevet vurderet af Det Teologiske Fakultet vækker i sig selv minder om praksis før 1770, men mere bemærkelsesværdigt er det, at den danske oversættelse blev forbudt mens der ikke ses at være lagt hindringer i vejen for tyske og fremmedsprogede oversættelser. Det skal ses i forhold til en gammel praksis, hvor man i de fleste tilfælde så igennem fingre med lærde folks læsning af skrifter, der i øvrigt var forbudte. Professorer, præster og andre lærde folk opnåede officielt tilladelse til at anskaffe sig og læse den slags skrifter ved reskript 23. september 1740 og det blev sidenhen gentaget ved reskript 17. august 1766. Opdelingen i ufarlige lærde læsere og potentielt farlige udannede læsere synes i øvrigt at have været

et centralt træk ved tilgangen til censur og regulering i tilgangen til trykte skrifter i 1700tallet.

Ovenstående forhold udgør også en del af forklaringen på forskellen i de afsagte domme over Proft og Bardewyck til trods for, at de havde gjort sig skyldige i den samme forbrydelse; at handle med forbudte skrifter. Proft drev en af Københavns største og i forhold til tysk litteratur bedst forsynede boghandler. Han betjente blandt andet byens intellektuelle tysk-orienterede miljø og denne centrale placering på byens bogmarked har givetvis bevirket at han blev betragtet som mindre undværlig. Bardewyck var derimod en ubetydelig aktør på bogmarkedet og han havde solgt skrifterne skrifter til jævne folk i provinsen.

SUMMARY

JESPER JAKOBSEN: *Christian Gottlob Proft and his Forbidden Writings. Banned Books in the Years after the Period of the Freedom of the Press*

In 1770 Christian VII's personal physician Johann Friedrich Struensee exploited the king's feeble condition to seize power in Denmark and one of his first acts was to introduce unrestricted freedom of the press. Two years later in January 1772, Struensee was himself toppled from power and subsequently executed in April of the same year. It was soon clear that the new regime aimed to reintroduce a form of control over book publication and the present article how these new restrictions were viewed from the perspective of the Copenhagen bookseller Christian Gottlob Proft (1736-1793).

In the years 1773-76 Proft twice found himself the object of the authorities' suspicions, as he had distributed printed matter which the authorities regarded as impermissible. In 1773, Proft was convicted of having provided the itinerant bookseller Hermann Ludolph Bardewyck with forbidden writings which the new rulers regarded as dangerous as they espoused Struensee's cause and potentially could undermine the legitimacy of the new rulers. Three years later, Proft announced that he intended to publish Johann Wolfgang von Goethe's novel *Die Leiden des jungen Werthers* in a Danish translation, but its publication was blocked for religious and moral reasons.

These two court cases brought against Proft show that, even though the abolished censorship was not reintroduced, actual practice had changed very little. The abolished law of censorship was still applied in legal judgements, just as the government made no bones about banning the translation of a work it did not wish to see circulated among the common people. Further, they resorted to the well-tried method of inflicting severe sentences on representatives of the book trade rather than carrying out comprehensive control of the authors.